

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК: 35.078

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-4\(10\)-135-150](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-4(10)-135-150)

Бень Ярослав Віталійович,

аспірант кафедри публічного управління та публічної служби, Національна академія державного управління при Президентові України, 03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20, тел.: +38 (096) 1011218, e-mail: yarikben86@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0370-3225>

УТВЕРДЖЕННЯ ПАРТИСИПАТОРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – ДО РОЗВИТКУ ДОКТРИНИ І ПРАКТИКИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕРЖАВИ З ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТ. – ДО ПОЧ. ХХ СТ.

Анотація. У публікації розкриваються проблеми теорії та практики зародження та розвитку демократії участі в державному управлінні з VIII ст. – до поч. ХХ ст., від часів утворення перших держав у Західній і Східній Європі – до утвердження доктрини і практики розбудови конституційної держави. Наголошується, що т.з. «золоте століття» демократії за часів Афіньської республіки не передбачало розподілу народовладдя на безпосереднє та представницьке народовладдя. До того ж, вчення Аристотеля про демократію стало відоме в Європі лише в XIII ст., після перекладу робіт цього грецького мислителя Т. Аквінським і іншими мислителями Середньовіччя. При цьому, для тогочасних європейських монархів, духовенства та учених у роботах Аристотеля положення про державу були цікавішими від учення про демократію.

Обґрунтовується положення про потужні традиції первісної демократії у германських племен, які завоювали Західний Рим, а також традиції народовладдя в слов'янських народів, які знаходили свій вияв у т.з. «вічевій демократії», звичаях виносити на розсуд громади усі важливі питання, і навіть питання судочинства. Але, тогочасні традиції народовладдя були зруйновані нашествям татар у слов'янських князівствах і посиленням позицій католицької церкви у західноєвропейських державах у IX-XV ст.ст. Прояви інтересу до античної демократії мали місце в епоху Відродження та Реформації, але спроби запровадження демократичних інституцій у Середньовічних державах Європи здійснювалися в контексті секуляризації та спроб обмежити вселаддя монархів аристократичними «парламентами».

Розвиток вчення про природні права людей і народів, а також про конституціоналізм, у поєднанні з буржуазно-демократичними революціями XVII-XIX ст.ст. в Нідерландах, Англії, Франції, сприяли вченню про народний суверенітет та його безпосередню реалізацію через референдум і народні ініціативи (Ж.-Ж. Руссо), а також

формування вчення про парламентаризм (Ш.Л. Монтеск'є), які знайшли своє закріплення в перших європейських конституціях і конституційних актах.

З формуванням доктрини і практики розбудови конституційної держави і громадянського суспільства набула концепція демократії участі, яка на відміну виборів і референдумів, передбачала постійну участь громадськості в управлінні державними справами. Обґрунтовано основи засади партисипаторної демократії та форми її закріплення в конституціях кін. XIX ст. – XX ст.

Ключові слова: держава; конституція; конституційна держава; демократія; демократія участі; партисипаторна демократія; публічне управління.

Ben Yaroslav Vitaliyovych,

postgraduate student, department of public administration and public service, National academy of Public administration under the President of Ukraine, 03057, Kyiv, st. Anton Cedika, 20, tel.: +38 (096) 1011218, e-mail: yarikben86@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0370-3225>

ESTABLISHMENT OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN THE PUBLIC ADMINISTRATION OF EUROPEAN STATES: FROM THE MIDDLE AGES TO THE DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE AND PRACTICE OF THE CONSTITUTIONAL STATE OF THE SECOND HALF. XIX CENTURY – TO THE BEGINNING XX CENTURY

Annotation. The publication reveals the problems of theory and practice of the origin and development of democracy, participation in public administration since the VIII century. – to the beginning XX century, from the formation of the first states in Western and Eastern Europe – to the establishment of the doctrine and practice of building a constitutional state. It is noted that the so-called The «golden age» of democracy during the time of the Athenian Republic did not provide for the division of democracy into direct and representative democracy. In addition, Aristotle's doctrine of democracy became known in Europe only in the thirteenth century, after the translation of the works of this Greek thinker T. Aquinas and other thinkers of the Middle Ages. At the same time, for the then European monarchs, clergy and scholars in the works of Aristotle, the provisions of the state were more interesting than the doctrine of democracy.

The position on the powerful traditions of primitive democracy in the Germanic tribes that conquered Western Rome, as well as the traditions of democracy in the Slavic peoples, which found their expression in the so-called «Veche democracy», the custom of bringing to the discretion of the community all important issues, as well as issues of justice. However, then traditions of democracy were destroyed by the invasion of the Tatars in the Slavic principalities and the strengthening of the Catholic Church in Western European countries in the IX-XV centuries. There was interest in ancient democracy during the Renaissance and Reformation, but attempts to establish democratic institutions in medieval Europe were made in the context of

secularization and attempts to limit the omnipotence of monarchs by aristocratic «parliaments».

The development of the doctrine of the natural rights of peoples and nations, as well as constitutionalism, in combination with the bourgeois-democratic revolutions of the XVII-XIX in the Netherlands, England, and France, contributed to the doctrine of popular sovereignty and its direct implementation through referendums and popular initiatives (J.-J. Rousseau), as well as the formation of the doctrine of parliamentarism (S.L. Montesquieu), which found its enshrinement in the first European constitutions and constitutional acts.

With the formation of the doctrine and practice of building a constitutional state and civil society acquired the concept of participatory democracy, which, in contrast to elections and referendums, provided for the constant participation of the public in the management of public affairs. The basis of the principle of participatory democracy and the form of its enshrinement in the constitutions of the XIX – XX century.

Keywords: state; constitution; constitutional state; democracy; participatory democracy; participatory democracy; public administration.

Постановка проблеми. Як відомо, вчення про демократію зародилось іще в Античному світі, й досягло свого найвищого розвитку в публічно-управлінських практиках міста-полісу Афіни у IV ст. до н.е., за часів легендарного Перікла. Хоча різні форми народних зборів були властиві давнім грекам іще з часів Гомера, як наприклад народні збори (агора), що

збиралися за наказом царя [1, с. 18]. Демократичні практики врядування в Афінах поширились і в еллінських полісах-колоніях, до яких щорічно направлялось 700 афінських громадян, які виконували функції врядування поза межами Афін [2, с. 135]. Водночас, античне демократія, яку завдяки Аристотелю іще ототожнюють із «золотим віком» народовладдя, хоча сам мислитель і вбачав її «неправильною формою врядування» [3, с. 60], не знала поділу на безпосередню та представницьку демократію, а тим більше не була знайома із феноменом партисипаторної демократії.

Занепад Римської імперії, її поділ на Західну та Східну Римські імперії, а із часом, а також подальше руйнування Західного, а з часом і Східного Риму в «*епоху бродіння Варварських народів*» [4, с. 25], які були вільними і ніколи не знали рабства, знищив нечисленні інститути народовладдя Стародавнього Риму. Численні германські племена (остготи, вестготи, лангобарди, вандалі, англосакси, франки і ін.) була невідома державність, а пануюча в основі публічного управління т.з. «військова демократія» ґрунтувалась насамперед на рівності всіх воїнів і повсякденному доведенні вождями варварських племен свого лідерства на полі бою. Утім, поява на рубежі VIII ст. Імперії Карла Великого започатковує формування держави франків, започатковуючи спадкові монархії в Західній Європі.

Натомість, у слов'янських народів Східної Європи державотворчі процеси розпочалися щонайменше на півтора століття пізніше, і посилювались після падіння Візантійської імперії. Започаткування в X ст. Київського

та інших князівств поклали сприяло утвердженню феномену «вічевої демократії», в якій, за бажання, можна розрізнити елементи не лише безпосередньої, а й партисипаторної демократії. Хоча, твердження про останню за часів раннього середньовіччя в Українських землях є, звичайно ж, лише гіпотезою.

Врешті, як писав С. Дністрянський система публічного врядування «... була інша в грецькому «полісі» та римській *civitas* стародавніх віків, інша в монархічній германській державі середніх та початку нових віків, і знову інша в конституціоналізмі найновіших віків» [5, с. 186]. Очевидно, що зазнавала відповідних трансформацій і демократія та її основні види і форми. Змінювалися й пріоритети демократичного врядування в Європі. Так ідеї панування народного суверенітету та безпосередніх форм її реалізації, насамперед, референдумів і народної законодавчої ініціативи Ж.-Ж. Руссо, змінювалося вченням Ш.-Л. Монтеск'є і інших мислителів про парламентаризм, як довшину конституційну модель представницької демократії. З часом же, ці дві основні форми народовладдя, в їх сисемному взаємозв'язку, доповнилися новою – демократією участі.

Аналіз досліджень і публікацій.

Питання теорії та практики механізмів залучення громадськості до участі в державному управлінні та соціальна природа партисипативної демократії досліджувались у роботах учених з державного управління та права, використаних у цій публікації (А. Георгіца [6], В. Журавський [7], М. Оніщук [8], В. Погорілко [9], В. Федоренко [9; 10; 11], В. Шаповал [12] і ін.). Ця стаття ло-

гічно продовжує наше попереднє дослідження, присвячене виявам демократії участі в Античний період [13].

Разом із тим, ця тема зберігає свою актуальність, а результати її дослідження дозволяють більш глибоко пізнати джерела і сутність партисипаторної демократії в державному управлінні в епоху утворення та трансформації держав Західної цивілізації. Для всебічного дослідження цієї проблематики нами були проаналізовані роботи М. Владімірського-Буданова [14], О. Градовського [15], С. Дністрянського [16], М. Кареева [17], М. Ковлевського [18; 19; 20], М. Крилова [4], Г. Лазарева [3], І. Покровський [21], Є. Тарле [22], К. Тахтарева [23], О. Тьеррі [24], В. Устінова [25], Б. Чичерін [26] і інших учених.

Метою статті є обґрунтування концепції утвердження партисипаторної демократії в публічному управлінні держав Європи від часів раннього Середньовіччя – до епохи розвитку доктрини і практики конституційної держави з другої пол. XIX ст. – до поч. XX ст., а також виявлення доктринальних підвалин сучасної демократії участі, встановлення їх взаємозв'язків з сучасною партисипаторною демократією та механізмом використання її потенціалу в сучасному державному управлінні.

Виклад основного матеріалу.

Згадуване вже попередньо «золоте століття» демократії за часів Афінської республіки тривалий час було невідомим для європейських держав раннього середньовіччя ані в частині практик демократичного врядування в Афінській республіці IV ст. до н.е., ані в частині філософської спадщини Аристотеля, який обґрунтував фено-

мен афінської демократії. Хоча, рецепція основ римського права, у його найбільш спрощеному вигляді, германськими племенами є фактом загальновідомим.

Зокрема, І. Покровський писав, що після підкорення Західної частини Римської імперії германськими племенами дія римського права й окремих інституцій не припинилася. «Дія римського права в Італії, південній Галії і Іспанії таким чином не припинилася (південна Франція й пізніше називалася «країною писаного права» – *«pays de droit écrit»*, – тобто римського). Але вивчення права в цю першу епоху Середніх віків, звичайно, не могло квітнути: практика обмежувалася елементарними, ходячими збірками, легкими для вивчення та розуміння» [21, с. 116]. Разом із тим, рецепція римського права, відразу германськими племенами, а надалі й римо-католицькою церквою, не спричинили до відродження цінностей і принципів античної демократії.

Щодо творів Аристотеля, який співував здобутки грецької демократії, то Х. Хабіт стверджує, що творча спадщина цього філософа стала достеменно відомою для європейців завдяки Лондонському папірусу, віднайденому в 1891 році, єдиному вцілілому зі 138 творів, підготованих гуртком Аристотеля [27, с. 36]. Але, вчення Аристотеля про демократію стало відоме в Європі раніше, ніж пише Х. Хабіт.

Окрім робіт Альберта Великого і Р. Бекона, уже в XIII ст. коментарі до роботи Аристотеля «Політика» були здійснені Т. Аквінським [28], який вступив у полеміку щодо сутності й змісту цієї праці Аристотеля з найбільш популярним у тогочасній За-

хідній Європі арабським мислителем Авероесом (Ібн-Рушд), який, за оцінкою Данте і Петрарки, мав славу «великого коментаря Аристотеля» [29, с. 38]. На відміну від Західної Європи, твори Аристотеля і інших мислителів Античності були перекладені на арабську мову в Багдаді в IX ст., але були перекладені з арабської мови на латинську лише в XII ст. [30, с. 205-206].

Відзначимо, що не зважаючи на ознайомлення з «Політикою» Аристотеля, для арабських халіфатів у VII-XII ст. у Європі, а також для тогочасних держав Західної Європи в V-XIII ст., питання щодо демократичних практик врядування не було актуальним. Для тогочасних європейських монархів, починаючи із Карла Великого, духовенства та учених у роботах Аристотеля положення про державу та методи і форми здійснення державної влади були цікавішими від учення про демократію.

Деякою іншою ситуацією з практиками демократичного врядування виявилася в князівствах Східної Європи в IX-XIII ст., хоча перші згадки про «острів Русів» датувалися іще VI ст., в епоху легендарного князя Кия [31, с. 358]. Традиції народовладдя в слов'янських народів, які знаходили свій вияв у т.з. «вічевій демократії» («віче» – від слова «віщати», «оповіщувати», «збирати» [7, с. 18]), а також у звичаях і традиціях виносити на розсуд громади усі важливі питання, і навіть питання судочинства. Найбільш дослідженим у історії, праві та державному управлінні на сьогодні залишається феномен вічевої демократії в Київській Русі (Київському Князівстві, Русі).

Утім, М. Владімірський-Буданов звертав увагу, що феномен «віча»

з'явився в слов'ян іще до утвердження перших князівств. Учений виділяв три етапи генезису віча в Київській Русі: 1) віче, як племінний сход у полян (VI-IX ст.); 2) міські зібрання у «старшому місті», на яке сходяться «кращі люди всієї землі» й обговорюють «земські питання» (X-IX ст.); 3) виокремлення віча в самостійний колегіальний орган публічної влади, який по-суті був «зібранням простих громадян» у т.з. «старших містах», тобто містах, де знаходився престол великих князів (Київ, Новгород, Смоленськ, Полоцьк і ін.) [14, с. 52-53, 55].

Можемо припустити, що на різних етапах свого розвитку віче, як зібрання «мужів», тобто голів заможних родин, відіграло різну роль: на першому етапі віча були органами колегіального прийняття рішень, тоді як князі, подібно варязьким конунгам, здійснювали переважно функції воєначальників; на другому етапі віче було бінарним до князя джерелом влади, непоодинокими були випадки змішення вічем князів (до прикладу, повалення вічем правління князя Ізяслава в Києві в 1068 році [7, с. 13]); на третьому ж етапі вічова демократія набуває окремі ознаки демократії участі, залучення представників народу до напрацювання важливих рішень князя.

Разом із тим, «вічова демократія» часів Київського Князівства не може ототожнюватися ні з безпосередньою демократією (становий, статевий і ін. центри участі в віче), ні з парламентаризмом (відсутність виборних постійно діючих інституцій), у їх сучасному публічно-управлінському значенні. Після падіння Києва під навалю Батия, та у подальші т.з. «темні віки»,

а також під час входження України до складу Великого Князівства Литовського, й аж до Козацької доби XVI, будь-які прояви демократичного врядування на Українських землях на сьогодні не відомі. Схожа ситуація мала місце і в Західній Європі.

Таким чином, тогочасні традиції народовладдя були зруйновані нашествиям татар у слов'янських князівствах і посиленням позицій католицької церкви у середньовічних західноєвропейських державах. Прояви інтересу до античної демократії мали місце в епоху Відродження та Реформації, але спроби запровадження демократичних інституцій у Середньовічних державах Європи здійснювалися в контексті секуляризації та спроб обмежити всевладдя монархів аристократичними «парламентами». Українські науковці знаходять прототипи таких парламентів у Альтінгу Ісландії (930 р.), в англійському Парламенті (кін. XIII ст.) [1, с. 304], Центральної королівській раді Франції, у німецьких феодальних з'їздах (рейхстагах), радах при імператорах (гофстагах), польських вічах, королівських куріях [9, с. 37].

Зокрема, В. Устінов у своїй роботі «Вчення про народне представництво» (1912 р.) пов'язував утвердження англійського парламентаризму з Великою Хартією вольностей 1215 року, та стверджував, що ця Хартія «уже доволі детально визначила порядок скликання законодавчої ради, причому, окрім баронів і прелатів, встановлюється запрошувати і всіх *tenentes in capite*. А авторитетний юрист XIII ст. Брактон сам закон визначав, як певне рішення держави» [25, с. 5].

У Франції у цей же час утверджується дуалізм «законодавчої влади»

між королем і баронами, хоча до кін. XIV ст. «за королем визнається вже законодавча влада без жодних умов і обмежень» [25, с. 188-189]. Свого часу О. Тьеррі у роботі «Історія походження і успіхів третього стану» доволі детально описував утворення Генеральних штатів у Франції в 1302, 1355 і 1356 роках, Генеральних штатів Франції 1484, 1560, 1576, 1588 і 1614 років, але робить висновок, що парламент, як представницький орган законодавчої влади «піднімається» в XVIII ст., після Великої Французької революції 1789 року [24, с. 272].

Але, згадані протопарламентські станово-представницькі органи, як зазначав М. Кареев, «... створювалися під натиском суто практичних потреб держави і суспільства ... Процес створення середньовічних державних сеймів ... був органічно-еволюційним» [17, с. 9]. У цьому контексті, слід погодитися з сучасним правознавцем В. Шаповалом, який пише, що «... із XV ст. парламентами тут (авт. – у Франції) називали королівські судові палати, які припинили існування напередодні революції XVIII ст. В Англії, починаючи із того самого XV ст., терміном «парламент» позначали станово-представницьку установу. Але до кінця XVIII ст. в інших країнах цей термін для позначення відповідних установ не вживався і не став родовим» [12, с. 21]. Очевидно, що представницька демократія на інституційному рівні відокремилась від безпосередньої та була інституціоналізована лише після визначення конституційних засад народовладдя в перших конституціях і конституційних актах держав Європи кін. XVIII ст. – поч. XIX ст.

Разом із тим, хотілось би звернути увагу на низку цікавих феномени традиційної (звичасвої) демократії, які мали місце в Європі в XIII-XV ст.ст. і суттєво вплинули, як на наш погляд, на формування цінностей демократії участі. Йдеться про Магдебурзьке право в містах Європи, італійську демократію в епоху розквіту аристократичних республік і «референдну демократію» швейцарських кантонів.

Значний вплив на розвиток місцевого самоврядування та локальної міської демократії мало надання в 1188 р. архієпископом Віхманом широких прав і привілеїв громаді м. Магдебург, що поклато початок феноменології Магдебурзького права, яке отримало поширення у Східній Пруссії, Франції, Польщі, Сілезії, Чехії, Угорщині, Україні та ін. середньовічних державах і територіях. Утім, Магдебурзьке право не стало повсюдним. Зокрема, у Франції дрібні містечка, в силу різних обставин, отримували угоди між сеньйором і комуною та широке самоврядування, тоді як Париж ніколи не виходив із під прямого управління королівської влади [10, с. 574]. На теренах України Магдебурзьке право у XIV-XVI ст. було проголошено у Галичі, Кам'янець-Подільському, Києві, Кременці, Холмі й інших містах. На наш погляд, Магдебурзьке право в містах України сприяло розвитку демократії участі, оскільки передбачало вирішення найважливіших для міської громади питань за участі дорослого населення.

Схожим феноменом демократичного врядування можемо вважати і місцеві референдуми та місцеві ініціативи у швейцарських кантонах, які в XIII ст. почали державотворчі

процеси через об'єднання в конфедерацію. Уже в XV ст. у окремих із цих кантонів традиції спільного публічного вирішення найбільш важливих питань оформились у режим т.з. «референдної демократії», що віддалено нагадував «вічеву демократію» в Київській Русі. При цьому, утвердження референдумів не скасовувало поширених у швейцарських кантонах народних сходів (зібрань), які К. Тахтарев називав «вічем». Зокрема, аналізуючи конституцію Зовнішнього Аппенцеля, К. Тахтарев писав, що *«народне зібрання вічевої громади само обирає 7 членів правлячого сенату (своїх міністрів) й призначає з них ландмана, свого роду першого міністра. Воно також обирає 11 членів верховного суду і голову цього суду»* [23, с. 102].

При цьому, вчений застерігав від ідеалізації народовладдя в прадавніх кантонах Швейцарії, вбачаючи у віче давніх швейцарців насамперед *«школу демократії»* [23, с. 103]. На наш погляд, ця «школа демократії» в кантонах Швейцарії виявилась важливою для утвердження демократії участі в Європі в XX ст.

Сутність же швейцарської референдної демократії на рівні кантонів розкриває й перший достовірно відомий місцевий референдум. Так, за свідченням В. Погрілка та В. Федоренка, такий референдум було проведено в 1439 році (на думку А. Дюнана – в 1449 році) у кантоні Берн. На ньому вирішувалася проблема фінансового становища цього кантону, а саме: *«затвердження збору в розмірі I ангетера на тиждень для погашення військових боргів кантону. У подальшому позитивний досвід Берна був запозичений більшістю інших швейцарських кантонів.*

На референдумах вирішувалися різноманітні питання суспільного життя, які до цього були предметом зібрання мирових сходів. На відміну від мирових сходів XIII-XIV століть, які збиралися для вироблення конкретного рішення проблеми, що поставала перед кантоном, референдуми передбачали голосування населення кантону з питань, запропонованих місцевими урядами» [9, с. 46]. У подальшому референдуми і народні законодавчі ініціативи стали незмінною ознакою демократичного врядування у Швейцарії. Хоча, на рівні конфедерації всенародні голосування почали проводитись у Швейцарії лише з поч. XIX ст. Так, М. Оніщук вважає, що першим повноцінним загальнонаціональним референдумом у Швейцарії став референдум 1875 р., на якому було відхилено поправку до виборчого законодавства про розширення виборчих прав, але прийнято законопроект про запровадження інституту цивільного шлюбу [8, с. 6].

Ще одним феноменом народоправства Середньовічної Європи стали різноманітні форми залучення ремісників і торгівців, які були членами цехів і гільдій відповідно, до державного володарювання та публічного управління в таких містах-державах, як Венеція, Флоренція, Падуя, Ломбардія, Болонья, Республіка Св. Марко та ін. Саме ці категорії городян, як писав М. Ковалевський, *«допускалися до відвідування народного віче, arringha чи parlamentum, до виборів і обрання, до засідання в радах і до зайняття посад цехових і гільдійних старшин ... Починаючи з Марселія Падуанського і закінчуючи Сованароллою, Гвічардіні, Макіявеллі чи Джотті, не допускають і думки про те, щоб в народоправстві*

голосом могли розпоряджатися особи, які не належать до тієї здорової та кращої частини народу – *melior et sanior pars populi*, – під якою, очевидно, вони розуміють занесених у цехи та гільдії ремісників і торговців» [18, с. 331-332]. Окрім названих категорій, до здійснення влади в згаданих аристократичних республіках, звичайно ж, допускалися самі аристократи.

Очевидно, що середньовічна італійська «корпоративна демократія» була ще далекою від сучасних моделей конституційної демократії й мала становий характер та ігнорувала принципи загальності та рівного доступу. Водночас, залучення представників тогочасних цехів і гільдій ремісників та торговців, за своїми методами і формою, є певним чином схожим на партисипаторну демократію, хоча й не тотожним їй. До того ж, дискурс щодо джерела влади у республіці, породжений М. Падуанським, Н. Макіявеллі та іншими мислителями епохи Відродження, рівно як і переосмислення спадщини Аристотеля та надання їй модерного сенсу, сприяли приверненню уваги як аристократії, так і мислителів до цінностей демократії. Зокрема, М. Падуанський, ще до Ж.-Ж. Руссо, визнавав законодавчу владу за народом, хоча й не за всім, а за його найкращою частиною – «людським законодавцем» (*«humanus legislator»*) [18, с. 355].

Окрім трьох наведених феноменів середньовічної демократії, історії Середньовічної Європи, очевидно, відомі й інші унікальні приклади залучення представників суспільства до здійснення державної влади. Зокрема, можна згадати рух тираноборців («монархомахів») в період Реформації (Ал-

тузій, Кальвін, Лютер і ін.), які поклали початок процесам секуляризації в напрямку звільнення суспільства від всебічного тиску церкви, а також розвінчували «божественне походження» влади монархів [19, с. 3-80].

У більшості випадків, за винятком демократії Магдебурзького права, національний чи регіональний досвід використання потенціалу середньовічного народовладдя, – швейцарської «референдної демократії», чи «корпоративно-олігархічної демократії» середньовічних міст-держав Італії, – не отримав свого повсюдного розвитку в інших державах Європи, хоча й надихав мислителів XVII-XVIII ст.ст. на розвиток вчення про народний суверенітет та безпосередні й представницькі форми його реалізації. До прикладу, Ш.Л. Монтеск'є в розділі VIII книги V своєї відомої роботи «Про дух законів» наводить закони Венеції, що забороняють аристократії займатися торгівлею, як зразок для підтримання балансу в тогочасних аристократичних республіках, яким постійно загрожували дві речі: «крайні злидні знаті та її надмірне багатство» [32, с. 57].

Щодо вітчизняного досвіду запровадження народовладдя в державне управління України, то за відсутності національної держави і входження Українських земель до складу Великого Князівства Литовського, а надалі й Речі Посполитої, а з XVIII ст. й до Російської імперії, зосередженням військової та публічної влади стала Запорізька Січ. Самі ж методи і форми здійснення публічної влади за Козацької доби в Україні мали ознаки військової демократії, але з певними особливостями, яку можна ще охарактеризувати як козацьку демократію.

Зокрема, за свідченням С. Дністрянського, «побіч гетьмана існувала *прибічна рада гетьмана* зі старшин. Усі важливі справи обмірковувалися при помочі сеї ради. Крім сього, гетьман покликував не раз і *раду з цілого населення*; ся рада являлась загальним вічем, в якому увесь *демос* брав участь.... Рахування голосів або констатування більшості не було – се міркувалося на око» [16, с. 215].

Пізніше демократична модель організації публічної влади у Війську Запорозькому була закріплена в Конституції Пилипа Орлика 1710 року [33, с. 6-11]. Ця модель передбачала й виборність гетьмана, і громадський контроль за діяльністю гетьмана та старшини і безліч інших прогресивних новел, але за відсутності національної державності, її положення не були повною мірою реалізованими.

Не зважаючи на згадані здобутки теорії та практики народовладдя в Середньовічній Європі, потужним запобіжником для розвитку безпосередньої та представницької демократії залишався абсолютизм і повновладдя аристократії, в поєднанні з безправністю інших верст населення, особливо т.з. «третього стану», історія розвитку якого, на думку О. Тьєррі, *«по суті, не що інше, як історія розвитку та прогресу громадянського суспільства, починаючи із того хаосу, який утворився в правах, законах і станах, який утворився внаслідок падіння Римської імперії, і закінчуючи нашими днями, панування порядку, єдності та свободи»* [24, с. 41]. Сам же абсолютизм став жертвою не лише революцій, а насамперед власної неспроможності до модернізації. Як писав на поч. ХХ ст. Є. Тарле, *«Абсолютизм в якості економічного лиха, в яко-*

сті логічної передумови до державного банкрутства, був зрозумілий не відразу, далеко не на початку свого передсмертного періоду» [17, с. 23].

Як відомо, розвиток вчення про природні права людей і народів, а також про конституціоналізм, у поєднанні з буржуазно-демократичними революціями XVII-XIX ст.ст. в Нідерландах, Англії, Франції, сприяли вченню про народний суверенітет та його безпосередню реалізацію через референдум і народні ініціативи (Ж.-Ж. Руссо), а також формування вчення про парламентаризм (Ш.Л. Монтеск'є), які знайшли своє закріплення в перших європейських конституціях і конституційних актах.

Найбільш яскравим, хоча й неоднозначним, прикладом закріплення конституційних основ демократії за результатами революції стала Франція. О. Градовський свого часу писав, що починаючи із 1789 року Франція пережила декілька самих різноманітних форм правління. Після невдалої спроби конституційної монархії за Конституцією 1791 року, відбулося проголошення республіки в 1792 році і видання в 1793 році Конституції, яка водночас не вступила в дію. У 1795 році видається Конституція, що мала назву *директоріальної*, оскільки виконавча влада була нею ввірена особливому комітету з директорів» [15, с. 486-487]. Після цього у Франції запроваджувались іще конституції 1814, 1848 років і інші, кожна з яких закріплювала форми безпосередньої та представницької демократії.

Схожі усталені положення про народний суверенітет, парламентаризм і безпосередні форми демократії (вибори, референдуми і народні

ініціативи) містили й інші конституції держав Європи у ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. Так, Конституція Бельгії 1831 р. у ст. 25 визначила: *«Будь-яка влада є похідною від народу. Вона здійснюється в спосіб, встановлений конституцією»* [34, с. 120]. Схоже положення містила й ст. 21 Конституції Греції 1864 року. Окремі конституції ХІХ ст., як наприклад Конституція Князівства Болгарського 1879 року, визнавали активне виборче право як за чоловіками, так і за жінками (ст. 86) [34, с. 154].

Заслугове на увагу й конституційна практика закріплення народовладдя та форм його реалізації в швейцарських кантонах. Так, до прикладу, ст. 2 Конституції кантону Гларусе 1887 року визначила: *«Суверенітет належить народові. Народ здійснює його безпосередньо, в общинах, і опосередковано, через обрані ним установи і посадових осіб, в формах, встановлених конституцією»* [35, с. 438]. У свою чергу Конституція Бернського кантону 1893 року у ст. 1 визначила цей кантон *«демократичною республікою»* і в Відділенні ІІ дискретно визначила предмет референдумів і порядок їх проведення (Глава І. Референдум), а також предмет і порядок реалізації народної ініціативи (Глава ІІ. Ініціатива) [35, с. 379–381].

Поряд із цими формами народовладдя, європейські конституції закріплюють право громадян на свободу асоціацій, на петиції, на мирні заходи та інші права, які сприяли формуванню громадянського суспільства. Зокрема, Конституція Греції 1864 року в ст. 11 встановлювала: *«Грецькі громадяни мають право об'єднуватися в союзи відповідно до законів держави; останні не можуть обумовлювати користування цим правом попереднім*

дозволом урядом» [34, с. 207]. Конституція Пруссії 1850 року в ст. 32 закріпила право на індивідуальні та колективні (від установ і корпорацій) петиції.

Очевидно, що поява конституцій і закріплення в них універсального положення про народний суверенітет та його безпосередню й опосередковану реалізацію, що не втрачає свою важливість і в ХХІ ст., сприяли розвиткові відповідної конституційної практики і, відповідно, правничої думки. При цьому, уже згадувані в нашому дослідженні (С. Дністрянський, О. Градовський, М. Ковалевський, Є. Тарле, К. Тахтарев, Б. Чичерін) та інші правознавці другої пол. ХІХ ст. – пос. ХХ ст. досліджували не лише правову природу референдумів і народних ініціатив та народного представництва, а ставили питання про всебічну участь громадян в формуванні та реалізації державної політики. Зокрема, Б. Чичерін писав, що *«... в Європі громадська думка все більше і більше становиться володарем політичного світу. У ньому шукають опору навіть такі уряди, котрі здавна славилися своїм суто монархічним духом; від нього остаточно залежить вирішення політичних питань. ...Вищий розвиток вимагає більшого напруження сил, а це можливо лише при самодіяльності народу. ... З іншого боку, самі суспільні сили, з розвитком думки і свободи, зробилися менш податливими, ніж колись»* [26, с. 442]. Ці роздуми Б. Чичеріна про громадську думку та її легітимізуючий вплив на політичні рішення держави, по суті, стали частиною тогочасного дискурсу про утвердження в конституційній державі феномену громадянського суспільства.

У своїй більш пізній роботі *«Власність і держава»* Б. Чичерін чітко ви-

значає парадигму громадянського суспільства: «Особа є самостійною одиницею, але для досягнення своїх цілей вона потребує об'єднання з іншими. Поєднання окремих осіб з окремими особами в матеріальній галузі утворює народне господарство, в галузі духовній – суспільство. ... Суспільство виходить від особи і повертається до особи; вищий розвиток особи і задоволення її інтересів складає тут верховну мету» [36, с. 189]. Власне, можемо стверджувати, що т.з. «духовне суспільство» Б. Чичеріна й стало громадянським суспільством, яке потребувало повсякденної участі в державному управлінні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Із формуванням доктрини і практики розбудови конституційної держави [11, с. 13-29], яка замінила собою абсолютну монархію, і громадянського суспільства, набула актуальності й концепція демократії участі, яка на відміну виборів і референдумів, передбачала постійну участь громадськості в управлінні державними справами. Хоча, визнання партисипаторної демократії, як самостійного виду народовладдя, в її сучасному розумінні, відбулося значно пізніше – у другій пол. ХХ ст., після закріплення в Загальній декларації прав людини 1948 року права громадян на участь в управлінні державними справами.

Проблеми теорії та практики утвердження методів і форм демократії участі, як важливого компоненту демократичного врядування в ХХ-ХХІ ст., залишаються на сьогодні важливим предметом дослідження соціологів, правників, політологів і фахівців із державного управління. Разом із тим, дослідження розквіту демократії уча-

сті у цей період залишаються малодослідженими у контексті її системного зв'язку з виявами демократії участі за часів Античності, Середньовіччя, Нового часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Петрушевский Д.М. Общество и государство у Гомера. Опыт исторической характеристики. Изд. 2-е. Москва: «Задруга», 1913. IV с.; 60 с.

2. Зейдлер Г.-Л. Політична думка стародавнього світу. Правові доктрини імперіалізму. Львів: Вид-во Львівського університету, 1959. 343 с.

3. Лазарев Г.М. Развитие государственной власти в древнем мире. С.-Петербург: Издание О.Е. Грозмана, 1908. 100 с.

4. Крылов Н. Об историческом значении Римского права в области наук юридических. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Московского Университета 11 июня 1858 г. Москва: В Университетской Типографии, 1858. 64 с.

5. Стецюк П. Б. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст. Львів: Б.м., 1999. 232 с.

6. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн. Навч. посібник. Чернівці: «Рута», 2000. 431 с.

7. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми): монограф. Київ: Парламентське вид-во, 2002. 344 с.

8. Оніщук М.В. Законодавчі референдуми і законодавча референдна демократія: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти // *Економіка та право*. 2009. № 3 (25). С. 6 С. 5–10.

9. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України. Навч. посібник. Київ: «Ліра-К», 2006. 366 с.

10. Федоренко В.Л. Конституційне право України. Підручник. До 20-ої річниці

Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Вид-во «Ліра», 2016. 616 с.

11. Федоренко В.Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики // *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 3(9). С. 13-29.

12. Шаповал В.М. Основи теорії парламентаризму: монограф. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. 136 с.

13. Бень Я. В. Щодо утвердження демократії участі в публічному управлінні держав Античності // *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2. С. 137-146.

14. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. Изд. 7-е. Петроград; Киев: Изд. Книжн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1915. 699 с.

15. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских государств. Лекция, читанная в 1885 г. Издано под ред. Н.М. Коркунова. С.-Петербург: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1895. 528 с.

16. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том I. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2019. 428 с.

17. Кареев Н. Происхождение современного народно-правового государства. Исторический очерк конституционных учреждений и учений до середины XIX века. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1908. X с.; 496 с.

18. Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Том I. Москва: Типогр. И.Д. Сытина, 1906. 520 с.

19. Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Том II. Москва: Типогр. И.Д. Сытина, 1906. 493 с.

20. Ковалевский М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Том III. Москва: Типогр. И.Д. Сытина, 1906. 293 с.

21. Покровский И.А. Лекции по истории римского права, читанные в осеннем семестре 1897 г. Изд-е студентов Н. Болотина, Гадасевича, Москвера, Кржижевского, Роттенберга. Киев: Типогр. П. Барского, 1897. 275 с.

22. Тарле Е.В. Падение абсолютизма в Западной Европе. Исторические очерки. Часть первая. Москва; С.-Петербург: Изд-е Тов-ва М.О. Вольфа, 1907. 206 с.

23. Тахтарев К. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. С.-Петербург: Изд-е «Библиотеки Общественного знания». 228 с.

24. Тьерри О. История происхождения и успехов третьего сословия. Пер. с франц. под ред. и со вступ. статей Р.Ю. Виппера. Москва: Типогр. И.А. Баландина, 1899. 306 с.

25. Устинов В.М. Учение о народном представительстве. Том первый. Идея народного представительства в Англии и Франции до начала XIX в. Москва: Тип. «Печатное дело», 1912. XXXIX с.; 653 с.

26. Чичерин Б. О народном представительстве. Москва: Типогр. Грачева и Комп., 1866. XI с.; 552 с.

27. Хабихт Х. Афины. История города в эллинскую эпоху. Москва: «Ладомир», 1999. 416 с.

28. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики». Пер. з лат. О. Кислюка. Передмов. В. Котусенка. Київ: Основи, 2003. 794 с.

29. Пискорский В.К. История Испании и Португалии. С.-Петербург: Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. 198 с.

30. Соколов В.В. Средневековая философия: Учебн. пособ. Москва: Высш. школа, 1979. 448 с.

31. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Москва: Изд-во «Наука», 1982. 589 с.

32. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Пер. на рус. Язык А. Горнфельда; вступ. статья Д. Хаустова. Москва: РИПОЛ классик, 2018. 690 с.).

33. Федоренко В. Л. Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 року: 300 років досвіду українського конституціоналізму // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 3. С. 6-11.

34. Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов. Том I-ый. Конституционные монархии. Перевод под ред. и со вступительными очерками В.М. Гессена и Б.Э. Нольде. С-Петербург: Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1905. 596 с.

35. Современные Конституции. Сборник действующих конституционных актов. Том II-ой. Федерации и Республики. Перевод под ред. и со вступительными очерками В.М. Гессена и Б.Э. Нольде. С-Петербург: Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1907. 653 с.

36. Чичерин Б. Собственность и государство. Часть вторая. Москва: Типогр. Мартынова, 1883. 457 с.

REFERENCES:

1. [Society and state in Homer. Experience of historical characterization]. (2nd ed.). Moscow: «Zadruga» [in Russian].

2. Zeidler, H.-L. (1959). *Politychna dumka starodavneho svitu. Pravovi doktryny imperializmu [Political thought of the ancient world. Legal doctrines of imperialism]*. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho universytetu [in Ukrainian].

3. Lazarev, G.M. (1908). *Razvitie gosudarstvennoy vlasti v drevnem mire [The development of state power in the ancient world]*. Saint Petersburg: Izdanie O.E. Grozmana [in Russian].

4. Krylov, N. (1838). *Ob istoricheskom znachenii Rimskogo prava v oblasti nauk*

juridicheskikh. Rech, proiznesennaya v torzhestvennom sobranii Imperatorskogo Moskovskogo Universiteta 11 iyunya 1858 g [In the historical significance of Roman law in the field of legal sciences. Speech delivered at the ceremonial meeting of the Imperial Moscow University on June 11, 1858]. Moscow: V Universitetskoy Tipografii [in Russian].

5. Stetsiuk, P.B. (1999). *Stanislav Dnistrianskyi yak konstytutsionalist [Stanislav Dnistriansky as a constitutionalist]*. Lviv [in Ukrainian].

6. Heorhitsa, A.Z. (2000). *Konstytutsiine pravo zarubizhnykh krain [Constitutional law of foreign countries]*. Chernivtsi: «Ruta» [in Ukrainian].

7. Zhuravskiy, V.S. (2002). *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoho parlamentaryzmu (teoretychni ta orhanizatsiino-pravovi problemy) Formation and development of Ukrainian parliamentarism (theoretical and organizational and legal problems)*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].

8. Onishchuk, M.V. (2009). *Zakonodavchi referendumy i zakonodavcha referendna demokratiia: teoretyko-metodolohichni ta normoproektni aspekty [Legislative referendums and legislative referendum democracy: theoretical-methodological and normative aspects]*. *Ekonomika ta pravo – Economics and Law*, 3(25), 5-10 [in Ukrainian].

9. Pohorilko, V.F., Fedorenko, V.L. (2006). *Referendne pravo Ukrainy [Referendum law of Ukraine]*. Kyiv: «Lira-K» [in Ukrainian].

10. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira», [in Ukrainian].

11. Fedorenko, V.L. (2020). *Konstytutsiia ta konstytutsiina derzhava: pytannia teorii ta praktyky [Constitution and constitutional state: questions of theory and practice]*. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 3(9), 13-29 [in Ukrainian].

12. Shapoval, V.M. (2015). *Osnovy teorii parlamentaryzmu [Fundamentals of the theory*

of parliamentarism]. Kyiv: Instytut zakonod. Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].

13. Ben, Ya.V. (2020). Shchodo utverdzhennia demokratii uchasti v publichnomu upravlinni derzhav Antychnosti [On the establishment of democracy in public administration of antiquity]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 2, 137-146 [in Ukrainian].

14. Vladimirskiy-Budanov, M. (1915). *Obzor istorii russkogo prava [Review of the history of Russian law]*. (7th ed.). Petrograd; Kiev: Izd. Knizhn. mag. N.Ya. Ogloblina [in Russian].

15. Gradovskiy, A.D. (1895). *Gosudarstvennoe pravo vazhneyshikh evropeyskikh gosudarstv. Leksiya, chitannaya v 1885 g. [State law of the most important European states. Lecture read in 1885]*. N.M. Korkunov (Eds.). Saint Petersburg: Izd. L.F. Panteleva [in Russian].

16. Dnistrianskyi, S. (2019). *Zahalna nauka prava i polityky [General science of law and politics]*. (Vol. 1). Lviv: Vyd-vo Ukrainskoho katolytskoho universytetu [in Ukrainian].

17. Kareev, N. (1908). *Proiskhozhdenie sovremennogo narodno-pravovogo gosudarsva. Istoricheskiy ocherk konstitutsionnykh uchrezhdeniy i ucheniy do srediny XIX veka [The origin of the modern people's legal state. Historical sketch of constitutional institutions and doctrines until the middle of the 19th century]*. Saint Petersburg: Tipogr. M.M. Stasyulevicha [in Russian].

18. Kovalevskiy, M. (1906a). *Ot pryamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoy monarkhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskikh ucheniy [From direct popular rule to representative and from patriarchal monarchy to parliamentarism. The growth of the state and its reflection in the history of political doctrines]*. (Vol. 1). Moscow: Tipogr. I.D. Sytina [in Russian].

19. Kovalevskiy, M. (1906b). *Ot pryamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot*

patriarkhalnoy monarkhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskikh ucheniy [From direct popular rule to representative and from patriarchal monarchy to parliamentarism. The growth of the state and its reflection in the history of political doctrines]. (Vol. 2). Moscow: Tipogr. I.D. Sytina [in Russian].

20. Kovalevskiy, M. (1906c). *Ot pryamogo narodopravstva k predstavitelnomu i ot patriarkhalnoy monarkhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskikh ucheniy [From direct popular rule to representative and from patriarchal monarchy to parliamentarism. The growth of the state and its reflection in the history of political doctrines]*. (Vol. 3). Moscow: Tipogr. I.D. Sytina [in Russian].

21. Pokrovskiy, I.A. (1897). *Lektsii po istorii rimskogo prava, chitannye v osennem semestri 1897 g [Lectures on the history of Roman law, read in the autumn semester of 1897]*. Kiev: Tipogr. P. Barskogo [in Russian].

22. Tarle, E.V. (1907). *Padenie absolyutizma v Zapadnoy Evrope. Istoricheskie ocherki [The fall of absolutism in Western Europe. Historical sketches]*. (Vol. 1). Moscow; Saint Petersburg: Izd-e Tov-va M.O. Volfa [in Russian].

23. Takhtarev, K. (1907). *Ot predstavitelstva k narodovlastiyu. K izucheniyu noveyshikh stremleniy politicheskogo razvitiya sovremennogo obshchestva [From representation to democracy. To study the latest aspirations of the political development of modern society]*. Saint Petersburg: Izd-e «Biblioteki Obshchestvoznaniya» [in Russian].

24. Thierry, A. (1899). *Istoriya proiskhozhdeniya i uspekhov tretyego sosloviya [Essay sur l'histoire de la formation et des progrès du Tiers État]*. R.Yu. Vipper (Eds.). Moscow: Tipogr. I.A. Balandina [in Russian].

25. Ustinov, V.M. (1912). *Uchenie o narodnom predstavitelstve. Tom pervyy. Ideya narodnogo predstavitelstva v Anglii i Frantsii do nachala XIX v. [The doctrine of popular representation. Volume one. The idea of popular representation in England and France before*

the beginning of the 19th century]. Moscow: Tip. «Pechatnoe delo» [in Russian].

26. Chicherin, B. (1866). *O narodnom predstavitelstve* [About the people's representation]. Moscow: Tipogr. Gracheva i Komp. [in Russian].

27. Habicht, C. (1999). *Afiny. Istoriya goroda v ellinskuyu epokhu* [Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit]. Moscow: «Ladomir» [in Russian].

28. Akvinskyi, T. (2003). *Komentari do Arystotelevoi «Polityky»* [Comments on Aristotle's «Politics»]. O. Kysliuk (Eds.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

29. Piskorskiy, V.K. (1902). *Istoriya Ispanii i Portugalii* [History of Spain and Portugal]. Saint Petersburg: Izd. Akts. Obshch. Brokgauz-Efron, [in Russian].

30. Sokolov, V.V. (1979). *Srednevekovaya filozofiya* [Medieval philosophy]. Moscow: Vyssh. shkola [in Russian].

31. Rybakov, B.A. (1982). *Kievskaya Rus i russkie knyazhestva XII-XIII vv.* [Kyivan Rus and the Russian principalities of the XII-XIII centuries]. Moscow: Izd-vo «Nauka» [in Russian].

32. Montesquieu, C.L. de. (2018). *O dukhe zakonov* [De l'esprit des loix]. (A. Gornfeld, Trans). Moscow: RIPOL klassik [in Russian].

33. Fedorenko, V.L. (2010). Konstytutsiia hetmana Pylypa Orlyka 1710 roku: 300 rokiv dosvidu ukrainskoho konstytutsionalizmu [Constitution of Hetman Philip Orlyk in 1710: 300 years of experience of Ukrainian constitutionalism]. *Biuleten Ministerstvaiustytzii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 3, 6-11 [in Ukrainian].

34. Gessen, V.M., Nolde, B.E. (Eds.). (1905). *Sovremennye Konstitutsii. Sbornik deystvuyushchikh konstitutsionnykh aktov. Tom I. Konstitutsionnye monarkhii* [Modern Constitutions. Collection of current constitutional acts. Volume I. Constitutional monarchies]. Saint Petersburg: Izd-vo Yuridicheskogo knizhnogo sklada «Pravo» [in Russian].

35. Gessen, V.M., Nolde, B.E. (Eds.). (1907). *Sovremennye Konstitutsii. Sbornik deystvuyushchikh konstitutsionnykh aktov. Tom II. Federatsii i Respubliki* [Modern Constitutions. Collection of current constitutional acts. Volume II of the Federation and the Republic of Kazakhstan]. Saint Petersburg: Izd-vo Yuridicheskogo knizhnogo sklada «Pravo» [in Russian].

36. Chicherin, B. (1883). *Sobstvennost i gosudarstvo* [Property and the state]. (Vol. 2). Moscow: Tipogr. Martynova [in Russian].